

СТАТТІ

350-річчя Національної революції XVII ст. в Україні

В. А. СМОЛІЙ (Київ), В. С. СТЕПАНКОВ (Кам'янець-Подільський)

Українська національна революція 1648— 1676 рр. крізь призму століть

У 1898 р. М. Грушевський з нагоди 250-річчя від початку революції писав: "Є події, що по короткім часі мають виключно історичне, сказати-б — антикваричне значінне; є знов такі, що служать вихідною точкою для дальших поколінь на довгий час, сотворяють для них цілком нові обставини життя, виносять на верх змагання й ідеї, що стають боевим прапором для віків, сьвятощами для одних і страхом для других. Се те, що звичайно зветься епохами. Для українського народу такою епохою була Хмельницина. Її можна порівняти з значенієм реформації для німецького народу, французької революції для Західньої Європи. Ми досі чуємо на собі вплив перемін, витворених Хмельничиною..."¹.

Відтоді пройшло сто літ. На жаль, доводиться констатувати, що, на відміну від згаданих Реформації та Французької революції кінця XVIII ст., Українська революція не стала об'єктом фундаментальних досліджень ні у вітчизняній, ні у зарубіжній історіографіях. Як наслідок — маємо вкрай незадовільний стан теоретичної розробки її найголовніших проблем. Правда полягає в тому, що до сьогоднішнього дня не лише відсутня цілісна картина розвитку цієї епохальної події (висвітлено тільки окремі аспекти), але продовжують залишатися дискусійними або частково чи навіть зовсім не з'ясованими її причини, сутність, типологія, хронологічні межі, періодизація, особливості, роль і місце у вітчизняній та європейській історії. Наприклад, саме брак знань, а не різноманітність концептуальних підходів породив сумну практику довільного вживання термінології ("повстання", "війна", "революція") для означення типології події (можна зустріти випадки використання авторами як синонімів в одній і тій же праці назв "козацьке повстання", "селянська війна", "козацька революція", "Хмельниччина" тощо).

Крім згаданих, існують десятки інших питань (назвемо хоча б співвідношення національно-визвольного й соціального аспектів боротьби; розвиток національної самосвідомості; політичні програми угруповань еліти; роль особи і мас; боротьба монархічної і республікансько-олігархічної тенденцій політичного розвитку козацької України; соборність держави; формування державної еліти; роль геополітичного фактора; масштаби руйнувань; функціонування місцевих органів влади), без висвітлення яких неможливо подолати схематичність у розумінні сутності цього українського феномена, не збагнути складностей і суперечностей його розвитку, не відтворити панорами перебігу подій, не вийти із зачарованого кола накинутого вітчизняній історіографії самовтішеного хуторянського самоприниження в оцінці ролі і місця Національної революції в європейському революційному процесі XVI—XVIII ст.

Таким чином, є підстави стверджувати, що історична наука серйозно заборгувала перед дослідженням однієї з її кардинальних проблем. Гадаємо, що відзначення 350-річчя початку революції приверне до неї увагу учених і послужить імпульсом для їхнього творчого пошуку. У зв'язку з цим автори статті роблять спробу торкнутися тих найголовніших питань, що дають можливість пролити світло на з'ясування (хоча б у контурах) сутності події, її тривалості, особливостей розвитку та історичного значення. При цьому вони усвідомлюють всю складність поставленого завдання, яка збільшується обмеженими рамками наукової статті, тому не претендують ні на вичерпну повноту його розв'язання, ні на непогрішиму істинність висловлених міркувань, які, безперечно, в чомусь є дискусійними, а в чомусь і хибними. Йдеться лише про окремі штрихи до відтвореної зусиллями дослідників багатьох поколінь об'єктивної картини історичної події.

Останнім часом, на жаль, помітно впав інтерес до в'яснення причин революційного вибуху 1648 р., який започаткував надзвичайно інтенсивний процес становлення українських державних інституцій. А без їх знання закривається шлях до осмислення змісту, характеру й мети боротьби: вона видається тоді позбавленою сенсу різнею, в якій можна запідозрити прояв патологічної схильності українців до насильства, вбивства, руйнації². З-поміж них акцентуємо увагу на політичних й ідеологічних, оскільки, по-перше, в радянській історіографії 50–80-х рр. вивчалися переважно соціально-економічні причини й вони значно глибше досліджені; по-друге, Н. Яковенко виступила з гострою критикою теоретичних положень про інкорпорацію українських земель до Польщі, відповідно до Люблінської унії 1569 р., як акту "польського загарбання" та "жорстокого поневолення" українців з боку загарбника-колонізатора. На її думку, Люблінський сейм, ствердивши парламентарну унію, "реалізував політичну програму з'єднання двох сусідніх держав — польської і русько-литовської" і, враховуючи той факт, що цей акт був "прийнятим на законодавчій основі при відповідній згоді депутатів, обраних українською шляхтою, — єдиним правоспроможним у політичному відношенні станом тодішнього суспільства", визначення унії як "загарбання" чи "захоплення" не має під собою ні юридичної, ні логічної підстави^{3-^}.

Враховуючи важливість піднятої проблеми (справді, якщо не було ні акту загарбання українських земель, ні політики національно-релігійного поневолення, то тоді немає підстав характеризувати боротьбу, що розпочалася у 1648 р., як національно-визвольну), дозволимо собі висловити кілька міркувань.

По-перше, характер дій польського уряду під час роботи згаданого сейму щодо українських земель свідчить, що вони становили логічне продовження політики експансії, започаткованої в середині ХТІІ ст. Польща виступала такою ж агресивною державою, як і Московія, й, що характерно, попри всю відмінність їх політичного й культурного життя, в основі ставлення до України лежала одна і та ж імперська доктрина її поглинення. Різниця полягала тільки в ідеологічному обґрунтуванні акту загарбання: якщо московська еліта висувала концепцію безперервної спадкоємності династії Рюриковичів, а відтак патримоніального права московських володарів на всі "руські землі" як "вотчину віковичну государя нашого", то польська — доктрину давньої приналежності українських земель до Польщі, від якої вони були начебто безправно відірвані⁵⁻⁶. І, скориставшись сприятливою ситуацією, правлячі кола Польщі відібрали у Литви * Підляшшя, Волинь, Брацлавщину й Київщину (реституційні документи від 5 березня, 27 травня, 6 червня) й домоглися (вдаючись до тиску) згоди на їхню інкорпорацію з боку литовських, білоруських і українських панів.

По-друге, добившись поглинення названих земель, польська еліта, яка зробила поступку українській шляхті у правах на свободу віросповідання й вживання рідної мови, відмовилася від юридичного визнання її існування в Польщі як "народу руського" (у тогочасному розумінні саме шляхта представляла собою "народ політичний"). Так, якщо в акті польсько-литовської унії серед народів Великого князівства Литовського поряд з литовським і жмудським називається руський, то реституційні київський і волинський привілеї, промовляючи про шляхту Київщини, Волині й Брацлавщини, старанно уникають вживання поняття "народ руський", вдаючись до більш енігматичної термінології — "стани" цих провінцій⁷. Ще один аспект унії — "міські справи магдебурзького права" в українських містах повинні були вестися "письмом польським, відповідно до звичаю коронного"⁸. Відомо: на Люблінському сеймі одна з груп коронного сейму ("посли від екезеції") пропонувала впровадити пряме військово-управління у Волині й Брацлавщині, вимагала покарання луцького єпископа лише за те, що звернувся до короля з листом, написаним руською мовою, тощо⁹.

Отже, Люблінська унія законодавче оформила поділ українських земель між Польщею і Литвою на користь першої і хоча з формально-правової точки зору цей акт виглядав "вповні парламентарним" й був схвалений представниками української шляхти, він за своєю суттю становив акцію загарбання Польщею чужої території, заселеної іншим народом. Для порівняння: перший поділ Речі Посполитої у 1772 р. між Росією, Австрією і Пруссією, незважаючи на те, що Пруссія і Австрія обґрунтовували захоплення її земель своїм "історичним правом" на них (подібно до того, як це чинила Польща, анексуючи українські землі у 1569 р.), а польський сейм і король схвалили відповідні договори (тобто з формально-правового боку було дотримано норм "законності"), оцінюється в польській історіографії як акт агресії сусідніх держав.

Окреслимо контури сутності польської політики в українських землях, що дасть можливість, по-перше, відповісти на питання, чи мало місце національно-релігійне гноблення українців, а, по-друге, вияснити визрівання причин революції. Насамперед відзначимо, що правлячі кола Польщі намагалися не допустити появи політичної опозиції з боку українських князів і шляхти, що могла виробити програму автономії українських земель, тому повели щодо них надзвичайно гнучку політику, зрівнявши насамперед у правах з польською шляхтою. Відкривши шлях до консолідації з польською, литовською і білоруською елітою в єдину панівну верству Речі Посполитої на ідеологічній платформі польської політичної доктрини, яка полегшувалася відсутністю в українського панства традицій національного державотворення й суспільно-політичного життя, національної державної ідеї, слабо розвинутим почуттям патріотизму, вони всіляко сприяли її покаліченню й полонізації, що вело до асиміляції, відриву від національного субстрату, відмови від захисту національних інтересів. Серед частини шляхти, котра ще усвідомлювала свою приналежність до української нації й пам'ятала про княжу Русь та Київ як її столицю, дістала поширення своєрідна форма імперської свідомості, яка відзначалася подвійною національною самоідентифікацією — за етнічним походженням і за державною належністю (*gente Rutenus, natione Polonus*)¹⁰. На середину XVII ст. вона остаточно втрачає історичну функцію політичної еліти нації.

Водночас польські державні структури вдаються (особливо з кінця XVI ст.) до проведення курсу, спрямованого на полонізацію й покалічення інших верств населення (започаткованого у Західному регіоні ще в XV ст.). Причому, на відміну від виключно толерантного характеру цієї політики щодо панства, у відношенні до міщанства, козацтва, се-

лянства, духовенства він часто проводився у відверто цинічно-образливій формі. Так, у містах (особливо Західного регіону) відбувалося усунення українців, котрі залишалися вірними православ'ю, від участі в самоуправлінні, яке зосереджувалося в руках поляків. Масового характеру набирають перешкоди (обмеження й заборони) у заняттях ремеслами, промислами й торгівлею. Наприклад, волинський посол на Варшавському сеймі (1620 р.) обурювався тим, що у Львові "хто додержує грецької віри і не перейшов в унію, той не може проживати в місті, міряти ліктем і квартою і бути прийнятим у цех"¹¹.

Внаслідок цього до середини XVII ст. у царині економічного життя найбільших міст (Львова, Кам'янець-Подільського, Києва, Луцька й інших) провідну роль відігравали поляки і представники інших національностей¹². За обставин, коли нація вступила в епоху зародження буржуазних відносин (початкові форми мануфактурного виробництва з'явилися в багатьох промислах), в якій центральну роль відігравало місто, ця політика містила загрозу усунення українців на обабіч від магистрального поступу нової цивілізації, їх замкнення в сфері середньовічного села й перетворення у "селянську націю".

Особливо багато зусиль уряд докладав до ліквідації православної віри, враховуючи той фактор, що в свідомості українців релігія і національність були надзвичайно тісно пов'язані і часто саме релігія, як слушно відзначав американський дослідник Ф. Сисин, відігравала важливішу роль від мови та походження¹³. З цього приводу пригадаємо слова Б. Хмельницького: "Мила нам наша батьківська земля, але природжена віра мусить бути миліша, за неї ми завжди умирали охоче"¹⁴. І це не випадково. Вся сфера духовного життя нації, її побуту ґрунтувалася на основі православ'я (як у поляків — католицизму). Саме воно "стало безцінним надбанням для українців" і разом з Церквою відігравало роль центру спільної спадщини історичних і культурних традицій, датованих часами Київської Русі¹⁵. У свідомості українського суспільства відбувалося злиття ідеї християнської з ідеєю національною¹⁶.

Наступ проти православ'я вівся в кількох напрямках. Перший, як уже згадувалося, — православним чинилися перешкоди в обійманні посад у міському самоуправлінні; економічній сфері життя; православним єпископам заборонялося засідати в сенаті.

Другий — відбувалося масове закриття православних храмів і монастирів, відібрання у них земельних володінь, які часто передавалися уніатам. По суті, виконувалася порада папи Урбана VIII королю Сигізмунду III, висловлена в листі від 10 лютого 1624 р.: із Русі "запеклий ворог католицької релігії — схизматицька ересь — поширює страхіття безбожних догм на сусідні провінції... Встань, королю, славетний поразками турків і ненавистю до безбожників. Візьмись за зброю і щита і, якщо цього вимагає публічне спасіння, задуши гадину, заразу цієї чуми, мечем і вогнем"¹⁷. Водночас повсемірно споруджувалися костьоли й кляштори, яким надавалися земельні володіння; створювалися найсприятливіші умови для функціонування католицьких орденів, особливо єзуїтського. Так, напередодні революції вони вже діяли в 30 містах Кам'янець-Подільської дієцезії, 46 містах (близько 60 % усіх міст) Галицької землі. За свідченням літописця Самовидця, "уже на Україні що городок, то костел был"¹⁸.

Третій — приниження й знущання над релігійними почуваннями православних: примус (особливо в західноукраїнських землях) виплачувати десятину на користь католицької церкви, заборона виконувати святі таїнства й обряди. В деяких джерелах є відомості про факти передачі церков євреям в оренду й одержання останніми платні за проведення служби й виконання обрядів¹⁹. Волинська шляхта на сейміку 1646 р. відзначала в інструкції на сейм, що православна Церква "в католицько-

му, християнському королівстві та вільній і свободній Речі Посполитій зазнає такого насильства, якого і в поганській неволі християни-греки не зазнають. Захоплено церкви, монастирі і собори, заборонено вільне виконання обрядів, і убогі християни... не мають публічних похоронів. У Любліні, де віднято церкву, також в Сокалі, в Нільську і в інших містах потай, в погребях і своїх домах мусять ховати мерців"²⁰. Траплялися випадки насильницького обернення в католицизм чи уніатство²¹. Показово, що особливу старанність й активність у гоніннях на православних проявляли перекинчики, українці-ренегати. "А найгоршое насмівіско и утиски, — читаємо в Самовидця, — терггіл народ рускій от тих, которіи з руской віри приняли римскую віру"²².

Спроби частини верхівки православного духовенства знайти вихід із скрутного становища (себто домогтися зрівняння у правах з римсько-католицькою Церквою) шляхом укладення в 1596 р. Берестейської унії зазнала невдачі, бо її не підтримала більшість українців, вона не привела до загальної унії обох Церков, а спроби Ватикану й Польщі використати її у своїх політичних цілях викликали різке загострення боротьби між православними й уніатами²³. Л. Тимошенко з'ясував, що, по-перше, новоутворена уніатська Церква, за винятком її ієрархії, нічого не знала про умови унії з Римом; по-друге, більшість умов, висунутих українською ієрархією 1595 р., не була виконана; по-третє, в процесі проведення унії наприкінці XVI ст. була реалізована програма католицького табору, який не урівняв руську Церкву у правах з латинською Церквою й намагався інкорпорувати її в структуру римського католицизму²⁴.

Проявлялася дискримінація щодо вживання й розвитку мови та освіти. Через підтримку з боку державних структур, мережу шкіл, що відкривалися, відсутність рішучого спротиву з боку української еліти, польська мова успішно витісняла українську з використання в суспільно-політичному житті, з спілкування шляхти, інтелігенції, заможного міщанства й козацтва, з літературної творчості. Частина патріотично настроєної шляхти намагалася протидіяти цій експансії польської мови, про що свідчать її протести в посольських інструкціях на сейми у 1571, 1576, 1606, 1632, 1638 рр.²⁵ Мали місце й свідомо вживані властями заходи на обмеження використання української мови²⁶.

Чинилися перешкоди й розвитку української освіти. Відома протидія польських властей діяльності братських шкіл; створенню навчальних закладів, де б українці опановували латинську мову. Зокрема, король відхилив прохання в 1633 і 1634 рр. київського митрополита П. Могили перетворити Київську братську колегію в академію, а універсалами 1635 і 1648 рр. заборонив викладати в ній ряд предметів. Звертає увагу на себе різко негативна реакція варшавського двору восени 1634 р. на відомості про відкриття П. Могилою у Брацлавському, Волинському і Київському воєводствах шкіл з викладанням латинської мови, а також друкарень для друкування літератури латишкою. Урядовцям негайно послали наказ закрити їх²⁷. Королівський універсал від 18 лютого 1635 р. про відкриття єзуїтської колегії у Новгороді-Сіверському забороняв православним мати свої школи, щоб вони не чинили "перешкоди отцям єзуїтам і школам їх"²⁸. Самовидець скаржився на те, що в Києві забороняли "й науки школ..."²⁹.

Таким чином, українська політика польського уряду мала яскраво виражений, шовіністичний характер (тобто була типово імперіалістичною) й спрямовувалася на позбавлення українців національної самобутності, їхню асиміляцію. Важко не погодитися з думкою Ф. Сисина, що якби не "повстання Хмельницького, то окрема руська ідентичність та культура були б приречені на повільну, але неминучу ерозію і дезінтеграцію в Польському королівстві"³⁰. Це добре усвідомлювали пред-

ставники прогресивної громадськості. Відомий політичний діяч і публіцист Я. Щенсний-Гербурут у трактаті "Думка про русинський народ" (1610 р.) різко осудив "утиски Русі", через що русини "стали нам головними ворогами" і тепер "вони швидше загинуть на війні, сплять своїх жінок і дітей..., ніж підуть з нами на згоду". Він одним з перших показав неминучість краху політики правлячих кіл Польщі, спрямованої на те, щоб "на Русі не було Русі... Це неможливо, як неможливо і те, щоб тут біля Самбора було море, а Бескиди були біля Гданська"³¹.

Єврейський хроніст Н. Ганновер також зафіксував факт національного упертої українців, їх нерівноправного становища, пригноблення не лише з боку поляків, але й інших національностей, включаючи єврейську: "Православний народ все більше впадає у злидні, зробився зневаженим і ницим й перетворився у кріпаків і слуг поляків і навіть — окремо скажемо — євреїв"; "вони були настільки принижені, що всі народи — і навіть цей народ, котрий стоїть нище за інших (себто єврейський. — Авт.) — панували над ними"³². Як промовляють окремі джерела, в умовах загострення національно-визвольної боротьби державні структури Речі Посполитої вдавалися до елементів етнічних чисток (винищення українців лише тому, що вони ними були, тобто за етноконфесійною ознакою). Наприклад, автор Львівського літопису М. Гунашевський неодноразово відзначав, що в 1630 р. польські підрозділи вирізували мешканців міст і сіл за те, що були "русини". У 1637 р. жовніри, за даними літописця, знову отримували накази знищувати "і жонок, і дітей, аби єдно бул русин". Козацький гетьман Д. Гуня у червні 1638 р. звертався з спеціальним листом до польського гетьмана М. Потоцького, прохаючи не вбивати невинних людей, непричетних до повстання³⁴.

З'ясовуючи сутність польської політики в Україні, Я. Дашкевич, критикуючи погляди істориків, котрі заперечували існування польського імперіалізму, резонно поставив питання: "А для чого ж тоді було поневолювати чужі народи, захоплювати їх землі? Для культуртрегерства і релігійного месіанізму, обов'язковим елементом яких — по відношенні до українців — мала бути і була денационалізація і віровідступництво?" Поділяємо його думку, що "кожна експансія, незалежно від того, якими мотивами її виправдовують, є проявом імперіалізму". Він же зробив спробу визначити зміст польської політичної доктрини, якою керувався уряд. Це: 1) "Імперіалізм, що в переносному значенні, але цілком адекватно вміщається у формулах" "від моря до моря" та "вогнем і мечем"; 2) "Специфічно польська модель католицизму, що відбилася в ідеї "антемурале" ("передмур'я") — форпосту християнства проти антихристиянського варварства", до якого "було віднесено українську схизму не лише в ортодоксальному, а й в уніатському варіантах". Все, що виявлялося за "муром польського католицизму, підлягало колонізації во ім'я поширення не християнських чеснот (бо вони вже там були), а агресивного і шовіністичного специфічно польського римського католицизму"; 3) "Оригінальний польський расизм, винайдений для магнатсько-шляхетської верхівки, під назвою сарматизму" — ідеології, згідно з якою ця верхівка виступала не звичайно собі слов'янською, а наділеною особливими аристократичними панівними рисами елітою із сарматськими предками³⁵. Отже, саме національно-релігійне гноблення з боку Речі Посполитої стало однією з найголовніших причин революції.

Не можна недооцінювати значимості в її вибухові фактора стрімкого розвитку національної самосвідомості. Дякуючи працям Я. Дашкевича, І. Крип'якевича, В. Липинського, Ю. Мицика, В. Нічика, О. Оглоблина, П. Саса, Ф. Сисина, Я. Федорука, Т. Хеннель-Хинчевської, В. Шев-

чука, В. Щербака, Н. Яковенко й інших науковців, маємо можливість вияснити (в найголовнішому) її рівень. Насамперед відзначимо, що відбувався інтенсивний процес викристалізовування національних інтересів, осмислення (зрозуміло, не у формі сучасних теоретичних концепцій) їх значимості у житті як індивіда, так і соціальної групи, стану, суспільства. Так, "природжена любов до Вітчизни" починає відігравати все помітнішу роль у формуванні програмних положень козацтва. І вже на початку 30-х рр. з боку його старшини робиться спроба домовитися з українською шляхтою Брацлавського і Київського воєводств про вжиття спільних зусиль для того, щоб "наш Руський народ ні в чому не зазнав кривди". Вперше висувається вимога, щоб польський король, "заспокоївши в державах старожитну грецьку релігію, ствердив присягою права і вольності російського народу і наші рицарські (підкреслено нами. — Авт.)..."³⁶.

Оскільки родова українська еліта не спромоглася створити "політичної програми для руського національного існування"³⁷, висунути національну ідею, національна свідомість живилася і проявлялася почуттям ненависті до польського панування і всього, що було з ним пов'язане. Важливу роль у цьому процесі відігравала ментальність (склад душі нації у вигляді спільної манери почувати, мислити, поводитися), одна з особливостей якої полягала в баченні навколишнього світу з огляду на усвідомлені потреби життя та самозбереження нації³⁸. Українці вбачали у політиці гноблення наміри звести нанівець "наш руський бідний народ" й проймалися рішучістю ліквідувати "панування ляхів". В універсалі від 11 жовтня 1637 р. до мешканців Лівобережжя й Сіверщини полковник К. Скидан підкреслював: "Вороги народу нашого християнського руського, нашої давньої грецької віри, а саме — ляхи, взявши злий задум і забувши страх Божий, ідуть в Україну за Дніпро, хочуть в ніщо обернути як військо й.к.м., так і підданих королівських, княжих і панських і вже обертають для того, щоб проливши християнську кров і поглумитися з жінок і дітей наших, в неволю їх обернути"³⁹.

До речі, польське панство усвідомлювало існування цієї ненависті з боку українського населення на рівні міжнаціональних відносин. За словами одного з них (близько 1621 р.), "Русь є для нас таким ворогом, що хоча б ми їх і допустили до польських вільностей, то вони бажали б тисячу років жити з євреями, турками і татарами, ніж один рік з нами"⁴⁰. Анонімний автор "Дискурсу про теперішню війну козацьку чи хлопську" (1648 р.) підкреслював: "Здавна народ Руський мав віковичну ненависть проти ляхів чи поляків і в ній аж до цього часу вперто перебуває"⁴¹.

Почала, як зауважив П. Сас, виразно проявлятися "тенденція до конституювання руського народу як рівноправного контрагента двох "офіційних" народів Речі Посполитої — польського та литовського" і поняття "руський народ" виходить за рамки абстрактної політичної категорії й конститується як певна політична концепція"⁴². Відбувається "переростання відчуття етнічної спорідненості, зіперте на спільність території, мови та релігії, в усвідомлення себе політичним колективом — народом, що має виключне право на політичну самореалізацію в межах власної території"⁴³.

Важливим політичним чинником, що сприяв визріванню революційного вибуху, стало перебрання козацтвом на себе функції українського "політичного народу". Вона проявлялася в такому:

— на півдні Київського воєводства витворило зародки національної державності (відбувалося становлення "у великій Речі Посполитій іншої Республіки" **);

— на початку 30-х рр. козацтво переходить із стану "в собі" і "для себе" у "політичний народ", який добивався не лише зрівняння у правах

зі шляхтою, але й визнання національно-релігійних інтересів українського народу. "Щоб наша руська нація при своїх правах і свободах, — відзначалося в інструкції Війська Запорозького на сейм влітку 1632 р., — а наше благовірне духовенство при церквах, своїх порядках і добрах, що їм належать, могло вільно відправляти службу Божу, і більше не зазнавали від цих уніатів такої біди й обтяження"⁴⁵;

— в політичній програвло започатковується розвиток державної ідеї у формі надання певного політичного статусу козацькому регіону⁴⁶;

— існування соціальної волі добиватися реалізації політичної програми. В листі до М. Потоцького (червень 1638 р.) гетьман Д. Гуня підкреслював: "Ми готові померти і всі до останнього накласти головами швидше, ніж прийняти такий мир, як під Кумейками..."⁴⁷

Вагоме політичне значення, як встановив П. Сас, відіграла політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20-х рр. XVII ст., оскільки, по-перше, об'єктивно урівнювала бездержавний український народ з іншими народами світу, утверджувала в його політичне активних представників чуття власної сили і, по-друге, вводила Військо Запорозьке в контекст духовного й політичного життя українського народу⁴⁸.

Визрівали причини революції і в соціально-економічній сфері. Назвемо найголовніші з них:

— виникнення непримиренного протиріччя між козацьким господарством (фермерського типу), позиції якого в 20—40-х рр. різко посилювалися у південному і південно-східному регіонах України, і насту паючою сюди із західних і північних регіонів фільварково-панщинною системою господарства, що ґрунтувалася на праці закріпаченого селянина. На думку О. Шами, зіткнулися дві моделі соціально-політичного й економічного розвитку: орієнтованої на створення великих замкнених господарських одиниць (князівсько-магнатська модель) і заснованої на невеликих господарствах (шляхетсько-козацька модель)⁴⁹. Однак, як на наш погляд, справа полягала не в розмірах і замкнутості господарства, а в принципах його організації, тому спроба віднести козацьке і шляхетське господарства до однієї моделі виглядає сумнівною;

— антагоністична суперечність соціальної організації "козацького устрою" й існуючих середньовічних суспільних відносин. "Козацьке право, — констатує В. Щербак, — забезпечувало свободу від феодалських повинностей і податків, можливість мати власну адміністрацію і судочинство і, нарешті, володіти землею"⁵⁰. Цей різновид "фольклорного права" стає соціальним ідеалом для селянства, котре отримало знамено в боротьбі з посиленням феодалської реакції й прагнуло перетворитися в козацтво⁵¹. Ще один важливий аспект соціальної значимості козацтва. На думку Ю. Терещенка, еволюція "перетворила його на стан, який виявився носієм нових буржуазних відносин і якому були притаманні риси, що виходили за вузькі межі феодалського корпоративізму. В цьому контексті козацтво має чимало спільних рис з англійським джентрі"⁵²;

— різке погіршення соціально-економічного становища селянства, міщанства й частини дрібної шляхти внаслідок бурхливого розвитку фільварково-панщинної системи господарства та її швидкого просування у центральні, південні й східні регіони, де селяни ще не були закріпаченими й користувалися певними свободами (особливо в слободах). У 40-х рр. на західноукраїнських землях, Волині, у західних і північних районах Поділля панщина вже сягала 3—5 днів на тиждень, а піддані-кріпаки ставали предметом купівлі-продажу. Згадуваний автор "Дискурсу..." засвідчував: "Мусимо і те визнати, що велику ненависть (в українців. — Авт.) зміцнювали й поширювали великі податки, незвичайні побори, часті поволощини, оренди, монополії, рогове, копитове, вагове й тому подібні обтяження... Це переконливо

проявилось тепер, коли хлопи власних панів люто мучили, катували й вбивали... дорікаючи й помщаючись за кривди, зневагу й прикросці, яких зазнавали від них самих та їхніх урядників"⁵³. Промовистим є визнання литовського канцлера А. С. Радзівілла: "Бо хоч в інших монархіях відбувалися великі повстання, як недавно в Неаполі й у Франції, проте ще ніколи не було більш жорстокого як у нас; ніхто ж бо не пригноблює підданих дужче, як наша Польща"⁵⁴;

— образливо-цинічні форми визиску з боку орендарів, серед котрих чимало перебувало євреїв. За даними Н. Ганновера, останні "у Русі були панами і володарями руських містечок (із-за чого також взялося нещастя, яке впало на жидів)"⁵⁵. У рукописі казимирівського райці (в околицях тогочасного Кракова) М. Голінського знаходимо свідчення одного з сучасників початкового етапу революції: "У значній мірі жиди є причиною цієї війни і козацького повстання, бо в Україні всюди жиди немало взяли в оренду в панів маєтків, броварень, ґуралень, млинів, пасік, цла, мит і накладали на підданих суворі данини й збільшували роботизну"⁵⁶. Маємо визнання українських послів влітку 1648 р. у Варшаві: "Від євреїв, як від невірних, зазнавали тяжких утисків, а коли шукали справедливості, то накликували на свою голову ще більший клопіт"⁵⁷. Як слушно відзначав В. Яременко, "євреїв вбивали за Хмельницького не тому, що вони євреї, а тому, що вони були п'явками соціальними: корчмарі, орендарі, прикажчики, лихварі — це соціальні становища євреїв в Україні"⁵⁸.

Необхідно пам'ятами, що мало місце переплетення політичних, ідеологічних й соціально-економічних причин революції. Вимагає свого спеціального дослідження їх визрівання і в сфері реалізації особами базових інстинктів (голод і травневий інстинкт, власності, самозбереження, свободи, успадкованих здібностей тощо), придушення яких, як встановив відомий соціолог П. Сорокін, породжує "революційні відхилення у поведінці людей"⁵⁹.

Отже, в суспільстві нагромадилося багато суперечностей, які польський уряд був неспроможний розв'язати, і спресована ненависть сотень тисяч осіб таїла страшну загрозу соціально-політичного вибуху величезної сили з усіма його трагічними наслідками: численними жертвами, спустошенням міст і сіл та іншими руйнаціями.

Окрім згаданих причин, які штовхали українців на розправи з ворогами, помітну роль відігравав, як встановили французькі історики, властивий народній свідомості міметизм (наслідувальність), що проявлявся під час виступів у копіюванні дій державного репресивного механізму⁶⁰. Хоча це питання не вивчалось у вітчизняній історіографії, маємо підстави стверджувати, що з кінця XVI ст. цей фактор почав діяти. Чим лютіше власті карали учасників рухів (пригадаймо хоча б різню підрозділів польського війська, вчинену 8 червня 1596 р. над учасниками повстання та їхніми сім'ями у таборі на Солониці вже після укладеного перемир'я; тортури й страти С. Наливайка та його сподвижників у Варшаві протягом осені 1596 — весни 1597 р.⁶¹ чи наказ коронного гетьмана С. Конєцпольського старостам, державцям й урядникам від 3 вересня 1637 р.: "Ви повинні карати їхніх жінок і дітей, знищувати їхні оселі, бо краще, щоб на тих місцях росла кропива, ніж розмножувалися зрадники й.к.м. і Речі Посполитої"⁶², чим нестерпнішими були знущання з боку панів, урядовців, орендарів, католицького духовенства, тим жорстокішими ставали розправи повстанців над гнобителями. Як зазначав Я. Дашкевич, методи національно-визвольної боротьби диктує нація-гнобитель; ступінь і характер пригноблення визначають рівень та інтенсивність боротьби пригноблених.

Тепер зримо спробу з'ясувати (в найголовнішому) сутність події, що спалахнула в 1648 р., торкнувшись висвітлення таких питань, як

територія, де вона відбувалася; масовість участі в ній населення; рушійні сили боротьби (національний і соціальний склад учасників, їх конфесійну приналежність); форми, зміст і мета боротьби. При цьому часто апелюватимемо до свідчень учасників революції, бо вони, а не нащадки, за образним висловленням П. Сорокіна, "кращі судді і спостерігачі історії..."⁶⁴.

Вона розпочалася в лютому 1648 р. захопленням загоном повсталих козаків Запорозької Січі й обранням тут гетьманом Війська Запорозького Б. Хмельницького. Після блискучих перемог українського війська під Жовтими Водами й Корсунем (травень) козацьке повстання надзвичайно швидко переростає в загальнонаціональне. Вражені швидкістю його поширення на все нові й нові райони України, сучасники порівнювали розвиток боротьби з "пожежею"⁶⁵. Як засвідчують результати досліджень В. Грабовецького, М. Грушевського, І. Каманіна, М. Костомарова, І. Крип'якевича, В. Липинського, В. Льогкого, П. Михайлини, Ю. Мицика, С. Томашівського й інших авторів, протягом червня — листопада національно-визвольна і соціальна боротьба, по-перше, охопила всі без винятку етнічноукраїнські землі, що перебували в складі Польщі й Литви, й не спорадично (ті чи інші райони), а повністю; по-друге, вона мала винятково масовий характер. За цими параметрами українські події 1648 р. належали до наймасштабніших і наймасовіших революційних рухів Європи XVI—XVIII ст.

Правда, відступ українського війська в грудні від західних рубежів України й укладення в серпні 1649 р. Зборівського договору з Річчю Посполитою призвели до поразки українців у Західному регіоні (Волинське, Белзьке, Подільське й Руське воєводства), а відтак зумовили їхній відхід від активної участі в боротьбі, хоча окремі спалахи масових виступів відбувалися тут у 1650—1652, 1655, 1664—1666 рр. У територіальному відношенні вона локалізується на терені Брацлавського, Київського, Чернігівського воєводств, східної частини Летичівського повіту Подільського воєводства (територія — близько 180—200 тис. кв. км; населення (на 1648 р.) — близько 1,6—2 млн. осіб). Таким чином, й після втрати Західного регіону революційні події продовжували мати всеукраїнський характер.

За національною прикметою абсолютну більшість мешканців України, котрі взялися за зброю, виступивши проти існуючих порядків, становили українці, а за конфесійною ознакою — православні. Тому цілком слушно поляки, євреї, литовці, полонізовані й покатоличені українські й білоруські пани, представники міського патриціату називали подію "Руським повстанням". Разом з тим, як засвідчують джерела, окремі поляки, євреї та католики (щодо уніатів подібних даних виявити не вдалося) перейшли на бік повсталих українців. Б. Хмельницький, послідовно й рішуче відстоюючи інтереси православ'я і православної Церкви, визнавав право на існування в Україні не лише католицизму, але й, за деяких обставин, — уніатства⁶⁶.

Відомо, що до змісту Зборівського договору було включено пункт про захист інтересів шляхтичів-католиків, котрі перебували в складі українського війська. Весною 1651 р. гетьман звернувся з універсалом до польських селян за підтримкою, обіцяючи їм у разі перемоги звільнення "від повинностей і робіт" й переведення на виплату чиншу. Весною наступного року видав універсал "До козаків, поспільства і поляків, співчуваючим русинам"; а в універсалі про підтвердження прав мешканців Пінського повіту від 8 липня 1657 р. підкреслювалося: "А щодо обрядів римської віри, з якою вони приєднуються до нас, то ми всі, Військо Запорізьке і наші нащадки, не перешкоджатимемо їм і не примушуватимемо жодного з них силою до православної, грецької віри"⁶⁷. Характерно, що його наступники: І. Виговський, Ю. Хмельницький,

П. Тетеря, П. Дорошенко й інші володарі булави не проявляли релігійної чи національної нетерпимості.

В джерелах знаходимо згадки про існування певних симпатій серед польського поспільства до повстанців-українців та Б. Хмельницького. Автор брошури "Шляхтич до шляхтича про козацьку війну" (1649) зауважував: "А також хлопи наші до них приєднувалися, навіть і мазури вже щось задумували"⁶⁸. На початку вересня 1648 р. галицький стольник А. Московський повідомляв, що "всі хлопи мазовецькі, площькі, равські, сандомирські, особливо князівські й королівські, пана Бога прохають за Хмельницького, так як не можуть уже терпіти насильств з боку жовнірів, які проходять"⁶⁹.

Весною 1651 р., коли на терені Великопольщі й Малопольщі готувався антишпагетське повстання, мала місце апеляція до досвіду соціальних змін, що сталися в Україні. Так, у Серадзькому воєводстві Я. Лискевич говорив селянам: "Радійте, бо Хмельницький шляхту, ксьондзів, жидів виб'є, а вас панамі вчинить". Ксьондз Яшко, бунтуючи селян Паєнчної, закликав їх: "Вибийти шляхту, ксьондзів, службу — Хмельницький сюди прийде й будете всі панамі". Селяни Мишкова побіли П. Сухаржевського та його слуг, промовляючи при цьому: "Ех, дав би сам Бог пана Хмельницького, навчили б ми тих панків як-то селянина шарпати"⁷⁰. Надбання козацького устрою революційної України продовжували вабити до себе польських селян до початку 70-х рр. XVII ст. Маємо визнання анонімного польського сановника, автора трактату "Думка певної особи" (близько 1670 р.): "І не лише руському хлопству мусить це подобатися (козацькі порядки в Україні. — *Акт.*), але не один, мабуть, з мазовецьких кметиків схвалить це, аби тільки міг дістатися до цього"⁷¹.

Від початку революції переважна більшість євреїв виступила у підтримку польського режиму: чимало з них разом з польськими й українськими шляхтичами та жовнірами взяли участь у боях проти повстанців у Тульчині, Полонному, Барі, Острозі, Замості, Комарному й, можливо, в інших містах⁷². Враховуючи зятятість мешканців козацької України в тому, щоб не допустити відновлення дореволюційних порядків, й ненависть до євреїв-орендарів, Б. Хмельницький включив до змісту Зборівського договору статтю про заборону повернення вигнаних євреїв на її територію⁷³ (до речі, Київська старшинська рада у березні 1650 р., щоб уникнути загострення національно-конфесійних відносин, не дозволила повертатися до маєтків і панам-католикам (українцям і полякам), котрі могли направити туди замість себе тільки урядників православної віри⁷⁴). Разом з тим є дані, що деякі євреї перебували в складі українського війська й навіть потрапили до козацького реєстру (при цьому, можливо, не всі з тих, хто залишився проживати в козацькій Україні, приймали православ'я)⁷⁵. В українських полках перебувати, окрім поляків і євреїв, також вірмени, молдавани, серби, росіяни, білоруси, татари, литовці, грузини, турки, німці, чехи й представники інших національностей, котрі проживали в Україні⁷⁶.

Керівною і провідною рушійною силою революції було козацтво. Доводиться лише жалкувати, що його роль в її розвитку, складні внутрішньостанові процеси не стали предметом спеціального дослідження. Підкреслимо, що воно міцно тримало провід національно-визвольної боротьбою і винесло на своїх плечах її основний тягар. Саме козацтво становило кістяк національної армії, соціальну основу формування нової політичної еліти, відіграло провідну роль у процесі державотворення, чинило найорганізованіший і найефективніший спротив феодалізації соціально-економічних відносин, оскільки виступало станом дрібних повноправних землевласників⁷⁷. Не випадково термін "козацький" стає в кінці XVII — на початку XVIII ст. загальним прикметником для визна-

чення національних і політичних явищ (вживаються назви "козацька Україна", "козацький руський народ", "козацька мова", "сармато-козацька Малоросія" тощо)⁷⁸.

Не можна ігнорувати того, що після смерті Б. Хмельницького різко посилювалися деструктивні явища всередині стану (суперечності між рядовим козацтвом і старшиною, між городовим козацтвом і запорозьким, котре піддавалося анархо-охлократичним настроям; жорстока боротьба старшинських угруповань за владу), які час від часу розколювали його на ворожі табори. І все ж не бачимо підстав, щоб погодитися з оцінкою політичної ролі козацтва, запропонованої С. Леп'явком: "Політична неповноцінність козацтва була закладена в нього генетично". Тому "на більше, ніж на самоутвердження в ролі законно визнаної військової корпорації воно так і не піднялося. Козацтво не змогло (за винятком окремих осіб з його середовища) усвідомити себе повноцінним суб'єктом суспільно-політичних відносин, господарем власної землі, відповідальною за свій народ елітою. Очевидно, що саме це було однією з головних причин трагедії козацької України"⁷⁹. Цікаво, що в іншому місці монографії сам же автор висловлює дещо інакшу думку: "Про колосальний внутрішній потенціал цієї нової спільноти свідчить хоча б той факт, що для її знищення під час Руїни були потрібні спільні багаторічні зусилля всіх сусідніх країн — Польщі, Московії, Криму і Туреччини, а також братовбивча війна всередині самого козацтва"⁸⁰.

Надзвичайно активну участь у революційних подіях, особливо протягом 1648—1652, 1654—1655, 1658—1659, 1664—1668 рр. взяло селянство. В 1648 р. на терені українських земель не знаходилося жодного кутка, де б не сталися виступи селян. У різних джерелах постійно зустрічаємо свідчення сучасників про масовий характер їхньої участі в боротьбі, наприклад: "У Литві і в Білій Русі хлопство — Русь збунтувалося проти своїх панів"; "і з Покуття, і з Підляшшя утікала шляхта наша"; "хлопська повинь опанувала всю Україну"⁸¹. Поголовно "покозачившись", воно в наступні роки відчайдушно боролось за збереження за собою козацьких прав і вільностей, проти відновлення старих порядків як з боку польського і російського урядів, так і українських владних структур.

Після придушення виступів у Західному регіоні в кінці 1648 — на початку 1649 р., восени 1649 р., літа й осені 1651 р., обезкровлене й позбавлене підтримки з боку козацтва, місцеве селянство відходить від активної участі в революції. Трагізм його становища (і про це слід писати й говорити) полягав у тому, що, залишившись за межами Української держави, воно перетворюється, особливо з середини 60-х рр., в об'єкт постійних грабежів й джерело ясиру для татар Кримського ханства. Внаслідок чого частина селян переходить на бік поляків, сподіваючись, що їхні підрозділи захистять від напасників, і бере участь у боротьбі проти українців, союзниками котрих виступали татари.

Немає підстав ігнорувати важливу роль у революції міщан, участь яких в подіях 1648 р. була масовою. Оскільки останнім часом в історіографії було поставлено під сумнів визвольний характер дій загонів повстанців і наступу підрозділів української армії в центральні й західні регіони України влітку й восени 1648 р. і зроблено спробу розглянути їх в одній площині з діями польського війська, а також висловлено міркування про байдужість міщан до революційних подій (мовляв, їм було "однаково, хто їх укотре здобуде, бо роз'юшені війною озброєні люди грабуватимуть і безчинствуватимуть однаково")⁸², вважаємо за доцільне навести кілька свідчень сучасників, причому не з українського боку (в такому випадку могла б з'явитися підозра в їх необ'єктивності), а з польського.

Вже в кінці травня брацлавський воєвода А. Кисіль повідомив гнізненському архієпископові М. Лубенському, що, по-перше, Б. Хмель-

ницький розіслав листи всюди до міст, в яких проживали українці і, по-друге, що вони з радістю зустрічали гетьмана, відчиняли йому брами міст і приймали його підданство⁸³. В другій половині червня шляхтич Громкович писав з Бара: "Якби сам Бог своєю силою не затримав Хмелька, то напевне тепер міг вже бути близько самого Володимира, позабиравши міста, в яких така є охота і так на нього очікують, що інші й батька (свого) не приймали б з більшою охотою і вдячністю..."⁸⁴. В липні М. Голінський занотував новину про те, що "міста козакам добровільно піддавалися і до них приєднувалися"⁸⁵. Подібну думку висловив у листі від 31 липня з Тернополя п. хелмський: "Вся шляхта втікає в суматосі, міста їм піддаються і брами відкривають. Боюсь за Тернопіль, який зичливих людей до оборони не має і напевне вчинить за прикладом інших міст, бо вже тепер у місті зрада показується, хоча ворог далеко. Що ж буде, коли підступить близько. Послушенства з боку посіпльства вже й на половину не має"⁸⁶.

Жителі Меджибожа звернулися з проханням до гетьмана взяти місто під охорону. Той негайно відправив універсал із заборонаю будь-кому наступати на нього й наказом повернути захоплене майно власникам. Розпорядження було виконано й меджибожці здали місто уповноваженому Б. Хмельницького. Сповнені вдячності вони зібрали по два каравай з кожного дому й відіслали до табору українського війська⁸⁷. Близько 40 міщан Старокостянтинова було страчено 27 липня за наказом руського воєводи князя І. Вишневецького за те, що привозили продовольство і порох до табору повстанського війська наказного гетьмана М. Кривоноса. До речі, заняття підрозділами останнього найміцніших міст-фортець Поділля та південної Волині відбулося при сприянні міщан⁸⁸. Протягом серпня-вересня польська адміністрація висловлювала глибоке занепокоєння загрозою повстань українських міщан у Кам'янці-Подільському та Львові⁸⁹. 28 серпня галицький підкоморій звернувся з універсалом до шляхти, повідомляючи, що "власні піддані наші в усіх містечках починають бунтувати..."⁹⁰.

Цей перелік свідчень джерел можна продовжувати, і вони підтверджуватимуть тезу про найактивнішу участь міщан у національно-визвольній і соціальній боротьбі 1648 р. (саме вони відігравали провідну роль в її організації в окремих районах Поділля й Руського воєводства, Луцькому і Житомирському повітах)⁹¹. На їхні плечі, нарівні з розташованими в містах залогами української армії, падав страхітливий тягар боротьби із зовнішнім ворогом (поляками, росіянами, татарами, турками). Згадаймо хоча б приклади героїчної боротьби міщан Зв'ягеля й Острополя у червні 1649 р.; Красного, Стіни й Вінниці в лютому-березні 1651 р.; Монастирищ у квітні 1653 р.; Буші в листопаді 1654 р.; Демівки в січні 1655 р.; Конотопа в квітні-липні 1659 р.; Глухова в січні-лютому 1664 р.; Ставищ у липні-жовтні 1664 р. Зрозуміло, що вир воєнних дій (включаючи міжусобиці, громадянські війни 1658–1663, 1668–1669 рр.) призвів до величезної руйнації міст. Щодо міщан Західного регіону, то їхня участь у наступних (після 1648 р.) подіях революції складалася таким чином, як і селян, і їм теж доводилося діяти спільно з польськими підрозділами проти союзників П. Дорошенка — татар і турок.

Як з'ясував В. Липинський, частина української шляхти відіграла досить помітну роль у розвитку революції протягом 1648–1657 рр., зокрема, у веденні національно-визвольної боротьби, розбудові державних структур, формуванні еліти, політичної програми уряду тощо⁹².

Аналіз джерел дозволяє висловити міркування, що шляхтичі, потрапляючи до складу полкової і генеральної старшини, проявляли схильність, по-перше, до копіювання в процесі державотворення політичних структур польського суспільства та підвалин його соціально-економічних відносин; по-друге, — до перетворення самих себе у типових

для Польщі панів-власників маєтків, а відтак відновлення дореволюційних форм власності на землю й сільськогосподарські угіддя, що означало феодалізацію суспільства; по-третє, у зовнішньополітичній діяльності — до пошуків порозуміння з польським урядом на платформі надання Українській державі в складі Речі Посполитої статусу суб'єкта федерації чи автономії. Цей політичний курс призводив до загострення соціально-політичної боротьби, що вкрай негативно позначалося на розбудові держави.

Не слід недооцінювати участі в революційних подіях православного духовенства, особливо його низів, протягом 1648 р. На терені Поділля й Галичини чимало дяків і попів очолювали загони повстанців, інколи прибираючи собі титули сотників і полковників (Л. Грабовський, Коритко, М. Чевага, Якуш, Яремко, Василь та інші)⁹³. Його ж верхівка займала переважно обережну позицію, інколи брала на себе посередницькі функції у переговорах польського уряду з гетьманом, а в 1651 р. сприяла захопленню Києва литовським військом. З укладенням у 1654 р. договору з Московією розпочалася еволюція поглядів вищого духовенства від відкритої опозиції до неї до тісного співробітництва, яке завдавало величезної шкоди справі виборення незалежності. Наприклад, у жовтні 1657 р. ніжинський протопоп М. Філімонович у листі до російського сановника І. Ржіщева радив царю, "щоб одноособово, не відкладаючи, огорнути тутешні краї і міста черкаські на себе і своїх воєвод поставив..."⁹⁴. Необхідно відзначити велику державотворчу діяльність київського митрополита Й. Тукальського, котрий виношував плани створення Київського патріархату⁹⁵.

Не може не вражати різноманітність форм боротьби в роки революції, яка точилася в різних сферах: соціальній, політичній, ідеологічній: від найпростіших форм (відмова від виконання обов'язків, прояви непослуху) до найскладніших (війни). Причому в один і той же час часто мало місце переплетення соціальної, політичної та ідеологічної боротьби, а форми її прояву постійно змінювалися, накладалися, переходили з одних в інші. На жаль, домінували насильницькі, збройні форми розв'язання існуючих суперечностей.

Не слід замовчувати того факту, що боротьба часто набирала надзвичайно жорстокого характеру й інколи виливалася, по суті, в етнічні чистки з усіх сторін, втягнених у її вир (української, польської, кримської, московської, турецької). Вони проявлялися з українського боку по відношенню до поляків і євреїв атітку й восени 1648 р., квітні-червні 1649 р., першій половині 1657 р.; з боку поляків — травні-липні 1648 р., грудні 1648 — лютому 1649 р., червні 1649 р., червні 1651 р., березні-квітні 1653 р.; поляків і татар — січні-березні 1655 р., 1664 — першій половині 1665 р.; росіян — у березні-червні 1659 р.; турок — влітку 1674 р.

Оскільки воєнні дії (за незначним винятком) велися в Україні, то саме українці зазнали найбільших втрат. Буквально етноцидом для них обернулися дії польсько-кримських військ протягом січня-березня 1655 р. та 1664 — першої половини 1665 р., коли відбувалося їх масове винищення й захоплення у ясир.

За визнанням київського воєводи К. Тишкевича у березні 1655 р., лише у Брацлавщині було зруйновано 270 міст і сіл й одна тисяча церков. Як похвалявся він в листі від 19 березня до литовського гетьмана Я. Радзівілла, "ту маємо найбільшу користь, що з таких великих волостей вчинили пустелю, 60 міст і замків спалили, людей християнських (татари) в неволю побрали можу сказати з триста тисяч..."

Розправляючись з повсталим населенням Правобережжя, київський воєвода С. Чарнецький вдався до поголового винищення українців. За

його власним визнанням, зробленим у листі до одного з панів 23 серпня 1664 р., "100 000 вже тут загинуло цього хлопства в цьому році"⁹⁹.

Висловимо кілька міркувань з приводу змісту, характеру й мети боротьби. Спираючись на доробок М. Костомарова, вітчизняна історіографія кінця ХІХ – першої третини ХХ ст. (праці В. Антоновича, В. Гарасимчука, М. Грушевського, М. Кордуби, І. Крип'якевича, В. Липинського, Л. Окиншевича, М. Петровського, О. Терлецького, С. Томашівського, І. Франка й інших авторів) встановила, що боротьба, яка розпочалася у 1648 р., спрямовувалася на ліквідацію польського панування. Інша справа, що, за винятком В. Липинського та в якійсь мірі І. Франка, ніхто не займався висвітленням проблеми рівня усвідомлення українцями, учасниками боротьби, її мети, національної ідентичності, національних інтересів (хіба вряди-годи зачіпали деякі аспекти елітної ідеології).

В радянській історіографії вона або обходила мовчанкою, або перекинувалася на догоду концепції "возз'єднання України з Росією" і лише в 90-х рр. окреслився поворот до її вивчення (О. Апанович, В. Борисенко, Я. Дашкевич, Л. Мельник, Ю. Мицик, Я. Федорук, В. Шевчук й інші). Тому утвердився стереотип її заниження, зведення до прояву народної ксенофобії, що привело до ігнорування національного фактора у боротьбі, спотворення сутності її національної мети.

Складність з'ясування даної проблеми полягає у величезній деформації наявної джерельної бази, її слабкій репрезентативності. Як справедливо підкреслював Ю. Мицик, "дуже мало збереглося джерел, що походять з табору українських повстанців, а основна маса документального матеріалу, на якому ґрунтуються сучасні дослідження, належать перу тих, хто вогнем і мечем придушував Національно-визвольну війну... Ми не маємо на сьогодні жодного програмного документу для внутрішнього вжитку повстанців, жодного протоколу козацьких рад..."¹⁰⁰.

Насамперед відзначимо, що нестерпність національно-релігійного й соціального гноблення українців викликала небаченої сили вибух ненависті до поляків, євреїв, католиків (українців, литовців, білорусів, вірмен й інших) й уніатів, що обернувся величезною трагедією для десятків тисяч осіб на терені всієї України, проявами етнічних чисток, яким не може бути виправдання! Знаходимо десятки свідчень сучасників про масові вбивства, руйнування костьолів, кляшторів, синагог, наругу навіть над покійниками. Наприклад, білоцерківський підстароста З. Чорний у кінці травня 1648 р. повідомляв, що українське військо "шкоди в містах не чинить, лише шляхту польську і жидів у пень стинає"¹⁰¹.

Охоплений панікою львівський синдик С. Кушевич, сповіщаючи про повстання в Кам'янці-Струмилівій (нині Кам'янка Бузька), зазначав: "Вбито католиків, замучено ксьондзів, потоптано святощі. Вже стало небезпечно по селах і шляхах через бунти всієї Русі, яка з непримиренною ненавистю до католиків убиває і жахливо мордує піших і кінних"¹⁰². Н. Ганновер занотував у хроніці: "Не було жодної можливої муки, якої б козаки тут не застосували, всі чотири види смерті: вкаменювання, спалення, вбиття і вдушення"¹⁰³. Свідчення подібного змісту знаходимо і в Самовидця¹⁰⁴.

Зрозуміло також, що сучасники подій (з польської та єврейської сторони), переживаючи шок, часто перебільшували масштаби погромів і чисельність їх жертв. Так, за підрахунками американського дослідника Я. Пеленського, найімовірніші втрати єврейського населення у 1648 р. становили не понад 100 тис. осіб (їх всього стільки проживало в межах України), а від 6–8 тис. до 12–16 тис. осіб¹⁰⁵. Однак, повторимося, трагедія сталася величезна. Поза сумнівом, у цьому

вибуху жорстокості було немало від усього темного, руйнівного, притаманного людям на рівні інстинктів (тим паче, що базові з них постійно придушувалися), яке тепер вирвалося зовні; не можна й ігнорувати прояву ксенофобії.

Але вже сучасники розуміли, що головна причина потрясінь лежала не в сфері притаманної українцям етнопсихології чи ментальності, а в їхньому гнобленні з боку панства, орендарів, державних структур Речі Посполитої, католицького духовенства. Як занотував у 1648 р. польський анонімний автор літописних записів, "за гріхи наші Господь Бог страшними нещастями із своєї святої волі вразив і нечувано покарав Корону Польську"¹⁰⁴.

Як промовляє аналіз джерел, українці, як і нідерландці під час своєї революції (1566–1609 рр.), намагалися знищити національно-релігійне гноблення і все, що було з ним зв'язане.

Представники панівного стану Речі Посполитої відразу помітили, що виступ українців має масовий характер ("вся Русь об'єдналася", "дихають одним лише фанатизмом схизми проклятої"¹⁰⁵ й, незважаючи на своє місце проживання, вони намагаються встановити зв'язок з Б. Хмельницьким, а при нагоді подати йому допомогу. Прикметним у цьому відношенні виглядає свідчення одного з шляхтичів у серпні 1648 р. про події в Підляшші (на заході етноукраїнських земель): "Постали розрухи великі й хлопство, вся Русь, збунтувалося, а саме в Більську і в Дорогочині, післали до Хмельницького, просячи допомоги, а принаймні голови, котра їм могла б допомогти"¹⁰⁶.

Вони не приховували намірів ліквідувати польське панування. Так, захоплений в боях під стінами Кам'янця-Подільського у полон опришок (серпень 1648 р.) заявив: вони не мають жодних зв'язків з козаками, а самі добровільно, "з огидою ставлячись до рабства, не в силі терпіти польського панування, підняли зброю проти невгамовних гнобителів"¹⁰⁷. Автор поеми "Сатир Підгірський" підкреслював, що повстали українці хотіли "ляхів з Русі доценту вибити"¹⁰⁸.

Постає важливе запитання: в якій мірі учасники боротьби усвідомлювали її мету? Чи, може, вони розглядали її лише на чуттєвому рівні, а саме через призму ненависті, й вона зводилася тільки до винищення ворогів?

Виявлена в джерелах інформація дозволяє стверджувати, що в дисперсійній формі серед українців зароджувалася ідея необхідності витворення національної держави. Наприклад, захоплений у червні 1648 р. до полону козак добровільно повідомив кам'янецькому старості П. Потоцькому: "Вже держава від вас ляхів перейшла до нас козаків"¹⁰⁹. Протягом липня-вересня полонені повстанці свідчили про наміри "відбирати замки до самого Володимира"; не заспокоюватися до тих пір, поки не дійдуть до Вісли; "вдарити по Речі Посполитій" тощо¹¹⁰.

Водночас на звільненій території українці створювали власні органи влади за козацьким зразком. Князь В. Д. Заславський в одному з листів повідомляв, що в захоплених містах "заводять своїх урядників, окрему республіку собі вчинивши"¹¹¹. Як встановили В. Грабовецький та С. Томашівський, навіть на терені Західного регіону в містах відновлювалося українське самоуправління¹¹². Окремі з сановників звертали увагу на прагнення повстанців домогтися "відокремлення Русі від Корони"¹¹³. Згадуваний автор "Дискурсу..." застерігав еліту Польщі, що їхня боротьба може привести до того, що "повністю виб'ються з підданства Корони Польської і собі створять нову козацьку Річ Посполиту чи Руське князівство"¹¹⁴.

Навіть за обставин величезної гостроти соціальних суперечностей, що привели до спалаху Селянської війни, у вирі якої українці боролися

з українцями, все ж фактор усвідомлення приналежності до однієї нації (одним з перших на його існування звернув увагу Ф. Сисин¹¹⁵) відігравав, правда, далеко не завжди, позитивну роль. Як правило, у захоплених підрозділами української армії містах погромів українського населення не відбувалося, але це не означає, що існувала ідилія, не було грабежів і вбивств; всі властиві тогочасній Європі ексцеси воєнного часу мали місце.

Маємо свідчення севських воєвод, що козаки вмовили мешканців Новгорода-Сіверського не боятися їх і не залишати міста, бо вони нічого поганого їм не вчинять, оскільки взагалі міщанам "нічого злого не роблять"¹¹⁶. Звертає увагу на себе інформація ксьондза старовольського: "Козаки, упіймавши кого із шляхти, то стинали кожного хто був ляхом, а якщо — русином, того залишали (в живих)"¹¹⁷.

В польських джерелах є кілька згадок про факти різанини загонами повстанців у містах православних українців нарівні з поляками й католиками та зруйнування ними православних церков і монастирів¹¹⁸. І, починаючи з другої половини XVII ст., вони максимально використувалися польськими і деякими українськими (наприклад, П. Кулшієм) істориками для зображення подій 1648 р., як слушно зазначав І. Франко, "виключно соціальним бунтом", повстанням хлопства проти панів, руйнівників проти носіїв культури, "простим розбоєм"¹¹⁹, кривавим бунтом, позбавленим національно-релігійних і соціальних цілей.

В умовах гострої соціальної боротьби справді знищувалися православні пани й урядники. Мали місце розправи і над тими, хто підтримував польську владу й вірно служив їй. С. Кушевич наводить один з таких випадків, що стався у 1649 р.: "Двадцятого серпня з Бузька до Львова привезли ченця, якому козаки викололи очі, обрубали руки й завдали багато інших ран. Заподіяно це, хоча він і схизматик, і на глум вислано до Львова з тієї причини, що він кілька разів доставляв певні листи князеві Вишневецькому й вірно йому служив. Це помітила тамтешня Русь і оскаржила його перед козаками".

Для осмислення складної палітри характеру взаємин між українцями — учасниками революції й українцями, котрі залишалися прибічниками польського режиму, викликає інтерес зміст поданої Б. Зіморовичем в поемі "Козаччина" (1663 р.) розмови українця Остапа, котрий перебував разом з поляками в обложеному восени 1648 р. Б. Хмельницьким Львові, й козаком, котрий упіймав його: "Коли (Остап. — Авт.) його попросив, щоб мене, як свого, помилував, відповів на це, що хоч ти і русин, котюхо недоношений, але м'ясом ляцьким кості руські твої обросли, тому, якщо хочеш дістатися з нами до неба, відбити це м'ясо ляцьке з костей руських треба". Після чого жорстоко побив його, але, що найважливіше, — відпустив живим"¹²⁰.

Повторимось: і в 1648 р., і наступних роках революції чинилися з боку підрозділів української армії і загонів повстанців вбивства і грабежі українців, здирства, спустошення й інші руйнівні акції. Все це було трагічною, але, однак, невід'ємною складовою усіх воєнних дій, громадянських війн, революцій й повстань, що відбувалися у тогочасній Європі.

В 1648 р. особливо великих спустошень зазнала Галичина. С. Томашівський, досліджуючи їх масштаби, з'ясував, що головними причинами руйнації краю стали: дії загонів повсталих селян і міщан, грабежі й брання ясиру татарами, постой і свавілля підрозділів української армії, епідемії тощо¹²¹. Як писав Самовидець, "в тот час не било милосердія межи народом людским. Не тил жидов губили и шляхту, але и посполитим людем, в тих краях живучим, тая ж біда была, многіе в неволю татарскую пойшли, а найбарзій ремесники молодіе, которіе себі голови голили по-полску, чуприну, пускаючи наверх голови"¹²².

Ф. Софонович у "Хроніці" також відзначив, що українсько-кримські війська, прямуючи з-під Львова до Замостя, "всюди пустошачи і в неволю люди татарскую беручи"¹²⁴.

І все ж аналіз виявлених нами джерел (до речі, в абсолютній більшості польських) не дає підстав стверджувати, що в зайнятих українських містах українські підрозділи й загони повстанців вдавалися до масового винищення українців, як це, на жаль, траплялося по відношенню до поляків, євреїв, католиків, католицького духовенства тощо.

А щоб у читача не склалося враження, що лише постої і просування української армії супроводжувалися згадуваними вище спустошеннями й іншими ексцесами, наведемо кілька прикладів, які проливають світло на характер взаємин литовського і польського війська з населенням районів, що не входили до складу Української держави. Так, в кінці листопада 1648 р. А. С. Радзівілл занотував у щоденнику: наше литовське військо відняло в козаків Пінськ і залишило "в моєму старостві більші, ніж вони (тобто козаки. — Авт.) шкоди і спустошення (підкреслено нами. — Авт.); "спалило місто, винищило 14 тис. мешканців (молодих і старих), захопило велику здобич. А корогви литовського стражника Г. Мірського, ставши обозом в Мотолі, нещадно грабували навколишнє населення; злупили місто і повіт, "без причини брали в неволю жінок із шляхетських маєтків"¹²⁵.

Тепер процитуємо визнання польського офіцера С. Освенціма, учасника походу польського війська під Берестечко, зроблене в щоденнику 11 червня 1651 р.; жовнірам дозволили вільно діставати їстівні припаси, що стало причиною "зруйнування всієї Волині, бо челядь люжна й іноземці за таким дозволом пішли відразу ж в різні сторони на чати, не задовільняючись худобою, живністю й іншими достатками, які в убогих людей в домах заставали, але навіть двори і замки, в яких шляхта з підданими своїми для захисту від ворогів позакривалася, здобували штурмом і, як у ворожій землі, у своїй, під приводом руської віри (підкреслено нами. — Авт.), мечем і вогнем зносили"¹²⁶.

¹ Грушевський М. Хмельницький і Хмельницщина. Історичний ескіз // Записки наукового товариства ім. Т. Шевченка (далі — ЗНТШ). — Львів, 1898. — Т. 23—24. — С. 2.

² Див.: Базилевський В. Холодний душ історії // Дніпро. — 1996. — № 1—2. — С. 66—100.

³ Яковенко Н. М. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). — К., 1993. — С. 204—207.

* Там же. — С. 78; P e l e n s k i J. Inkorporacja ukraińskich ziem dawnej Rusi do Korony w 1569 roku. Ideologia i korzyści — próba nowego spojrzenia // Przegląd Historyczny. — War., 1974. — Т. 65. — Z. 2. — S. 249—255.

* Тут і надалі термін "Литва" вживається як скорочений варіант назви держави "Велике князівство Литовське, Руське та Жемайтійське".

⁷ P e l e n s k i J. Op. cit. — S. 258—259.

⁸ Грушевський М. Історія України-Руси. — К., 1995. — Т. 6. — С. 273.

⁹ Ш а м а О. І. Від Люблінської унії 1569 р. до Переяславсько-московського договору 1654 р. (про зміни в устроєвій структурі українських земель) // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку. Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. — К., — Черкаси, 1997. — Кн. 1. — С. 42.

¹⁰ Г и р ч І. Між російським і українським берегами. Володимир Вернадський і національне питання (у світлі щоденника 1917—1921 років) // Мappa mundi. Збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя. — Львів — Київ — Нью-Йорк, 1996. — С. 752; М а л ь ч е в с ь к и й О. Полонізація української шляхти (1569—1648 рр.) // Україна в минулому. — К., Львів, 1992. — Вил. 1. — С. 1—10.

¹¹ S h u n c z e w s k a - H e n n e l T. Świadomość narodowa szlachty ukraińskiej i kozaczyzny od schyłku XVI do potowie XVII w. — War., 1985. — S. 91; S y s y n F. E. Stosunki ukraińsko-polskie w XVII wieku: rola świadomości narodowej i konfliktu naiodowosciowego w powstaniu Chmielnickiego // Odrodzenie i Refonnacja w Polsce. — Wr., War., Kr., Gd., Lodz, 1982. — Т. 27. — S. 76.

¹² Цит.: М и х а й л и й а П. В. Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569—1654 рр.). — К., 1975. — С. 51.

^{1 2} Б а л у ш о к В. Світ середньовіччя в обрядовості українських цехових ремісників. — К., 1993. — С. 11—15; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія... К., 1994. — Т. 5. — С. 237—261; Т. 6. — С. 254—257, 272; К і с ь Я. П. Участь міст західноукраїнських земель у Визвольній війні українського народу (1648—1654 рр.) // Питання історії СРСР. — Львів, 1957. — Вил. 7. — С. 97; К о м п а н О. М. Міста України в другій половині XVII ст. — К., 1963. — С. 97—103; Марочкін В. П. Антифеодальний і визвольний рух на Україні в першій чверті XVII ст. — К., 1989. — С. 15—17; М и х а й л и н а П. В. Назв. пр. — С. 49—52; S y s u n F. E. Op. cit. — S. 81—82.

³ S y s u n F. E. Op. cit. — S. 82.

⁴ Документи Богдана Хмельницького (1648—1657) (далі — ДБХ). — К., 1961. — С. 196.

⁵ Р у б ч а к М. Від периферії до центру: розвиток української національної самосвідомості у Львові XVI століття // Філософська і соціологічна думка. — 1993. — № - С. 98, 110.

⁶ М а т я х В. М. Система ціннісних орієнтацій в суспільній ментальності України-Гетьманщини: орієнтовні напрями дослідження // Українська козацька держава... Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. — Кн. 1. — С. 77.

⁷ Правда про унію. Документи і матеріали. — Львів, 1981. — Вид. третє, доп. — С. 43.

¹⁸ Літопис Самовидця. — К., 1971. — С. 51; С и м а ш к е в и ч М. Римское католичество и его иерархия в Подолии. — Каменец-Подольск, 1872. — С. 507—508; Hornow A. Stosunki ekonomiczne społeczne w miastach ziemi Halickiej w latach 1590—1648. — Opole, 1963. — S. 235.

¹⁹ Документи об Освободительной войне украинского народа 1648—1654 гг. (далі — ДОВ). — К., 1965. — С. 9; Грушевський М. Історія... — К., 1995. — Т. 8. — 4. 2. — С. 120—128; К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — Львів, 1990. — Вид. друге, випр. і доп. — С. 35—36; Jozefowicz T. Kionika miasta Lwowa od roku 1634 do 1690. Lw., 1854. — S. 83.

²⁰ Цит.: К р и п ' я к е в и ч І. П. Богдан Хмельницький. — С. 36.

²¹ Гуслистый К. Г. Крестьянско-казацкие восстания на Украине в 30-х годах XVII в. // Воссоединение Украины с Россией (1654—1954). Сборник статей. — К., 1954. — С. 58; П а н ь к і в Б. Міста і містечка Галицької землі // Жовтень. — 1982. — №. - С. 101; R aw it a - G a w r o n s k i F. Sprawy i gaeszy Ukrainskie. — Lw., 1914. — S. 14.

²² Літопис Самовидця. — С. 51.

²³ Б і л я к о в Г. Ф., Б і л я к о в а О. Г. Берестейська унія в працях польських істориків XX ст. // Укр. іст. журн. — 1996. — №. — С. 34—40; Грушевський М. Історія... — Т. 5. — С. 508—616; Крижанівський О. П., Плохій С. М. Історія церкви та релігійної думки в Україні. Кінець XVI — середина XIX століття. — К., 1994. — Кн. 3. — С. 18—36; П л о х и й С. Н. Папство и Украина (Политика римской курии на украинских землях в XVI—XVII вв.). — К., 1989. — С. 44—158; Причинки і наслідки Берестейської унії // Пам'ятки України. — 1992. — №2—3. — С. 7—13, 110—112; Харишин М. В. Українська церква між двома уніями (1569—1596 рр.) // Укр. іст. журн. — 1996. — №. — С. 24—34.

²⁴ Тимошенко Л. В. Артикули Берестейської унії 1596 р. // Укр. іст. журн. - 19%. — №. — С. 26.

²⁵ М а л ь ч е в с ь к и й О. Назв. пр. — С. 40—43; С h u n c z e w s k a - Н е п п е 1 Т. Op. cit. — S. 57—62; W o j c i k Z. Ukraina w ramach Rzeczypospolitej do polowie XVII w. (Prawo, program, praktyka, polityka) // Historia. — Wr., 1988. — Т. 66. — S. 61—62.

²⁶ Михайлина П. В. Назв. пр. — С. 49.

²⁷ Даденко М. Ф. Школи на Україні в XVI—XVII століттях у боротьбі за зміцнення культурних зв'язків з Росією // Доповіді наукової сесії, присвяченої 300-річчю возз'єднання України з Росією (1654—1954). — К., 1954. — С. 95—107; Grabowski A. Wtedysiawa IV krola polskiego listy i inny pisma urzedowe. — Kr., 1845. — S. 27—28, 55.

²⁸ Михайлина П. В. Назв. пр. — С. 49—50.

²⁹ Літопис Самовидця. — С. 51.

³⁰ С и с и н Ф. Хмельниччина та її роль в утворенні модерної української нації // Укр. іст. журн. — 1995. — №. — С. 69.

³¹ М ы ц ы к Ю. А. Записки иностранцев как источник по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. — Днепропетровск, 1985. — С. 14—15; Йою ж. Національно-визвольна війка українського народу середини XVII ст. в опінії повстанців // Козацькі війни XVII століття в історичній свідомості польського та українського народів. Матеріали Другої Польсько-Української Наукової Зустрічі. — Львів—Люблін, 1996. — С. 36.

³² Б о р о в о й С. Я. Национально-освободительная война украинского народа против польского владычества и еврейское население Украины // Исторические записки. — М., 1940. — Т. 9. — С. 103; R a w i t a - G a w r o n s k i F. Op. cit. — S. 14, 18.

³³ Б е в з о О. А. Львівський літопис і Острозький літописець. — К., 1971. — Вид. друге. — С. 106—117.

³⁴ Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах (далі — ВУР). — М., 1953. — Т. 1. — С. 238.

³⁵ Дашкевич Я. Шляхи подолання упереджень (перешкоди нормалізації польсько-українських стосунків) // Україна—Польща: історична спадщина і суспільна свідомість.

Матеріали Міжнародної наукової конференції. — К., 1993. — Вил. 1. — С. 23—26; Його ж. Перегук віків: три погляди на минуле і сучасне України // Україна. Наука і культура. — К., 1993. — Вин. 26—27. — С. 54—58.

* С а с П. М. Ідейні вектори політичної культури українського козацтва напередодні Визвольної війни середини XVII ст. // Богдан Хмельницький та його доба. Матеріали Міжнародної наукової конференції, присвяченої 400-річчю від дня народження Великого Гетьмана. — К., 1996. — С. 36.

² С и с и н Ф. Назв. пр. — С. 68.

³ Ш е в ч е н к о Н. В., Ч е р н и х І. Д. Менталітет як категорія наукового пізнання духовного світу людини та нації (огляд вітчизняних досліджень) // Українська козацька

державна... Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. — 4.1. — С. 198—203

⁹ Центральна наукова бібліотека ім. В. І. Вернадського НАН України (далі - ЦНБ). IP, ф. 11, 13402, арк. 327.

¹ Цит.: М и ц ы к Ю. А. Записки иностранцев... — С. 19.

¹¹ Бібліотека Чарторийських (далі - БЧ) (Краків), ВР, №657, арк. 405; Бібліотека Національна (далі - БН) (Варшава), ВМФ, №163.

¹² С а с П. М. Політична міфологема козацтва в українській книжності початку 20 х рр. XVII ст. // Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості Матеріали міжнародної наукової конференції. — К. — Запоріжжя, 1997. — С. 237.

¹³ Яковенко Н. Шляхта в козацькій революції середини XVII ст. (полемічні зауваги до схеми В'ячеслава Липинського) // Козацькі війни XVII століття... — С. 24.

¹⁴ ВУР. — Т. 1. — С. 64; Жерела до історії України-Руси. — Львів, 1908. — Т. 8. -

С. 124.

¹⁵ М и ц и к Ю. А. Деякі документи до історії козацтва першої половини XVII ст. //

Українська козацька держава... Матеріали Шостих Всеукраїнських історичних читань. -

Кн. 1. — С. 33.

¹⁶ ЦНБ, IP, ф. 11, 13402, арк. 336; Г р у ш е в с ь к и й М. Історія... — Т. 8. -

4. 1. — С. 73; М и ц и к Ю. Політичні концепції Богдана Хмельницького: деякі аспекти реалізації // Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана). Збірник наукових праць. — К., 1995. — С. 29; N o w a k - D f u z e w s k i J. Okolicznosciowa rozejza polityczna w Polsce. Dwaj mlodsi Wazowie. — War., 1972. — S. 57; R a d z i w i l A. S. PamietniX o dziejascn w Polsce 1647—1656. — War., 1980. — T. 3. - 5. 41.

¹⁷ ВУР. — Т. 1. — С. 238.

¹⁸ С а с П. М. Політична міфологема козацтва... — С. 246.

¹⁹ Ш а м а О. І. Назв. пр. — С. 46.

²⁰ Щ е р б а к В. О. Право, як станова ознака українського козацтва другої половини XVI — першої половини XVII ст. // На чолі козацької держави. Збірник наукових праць. — Рівне, 1994. — Вип. 1. — С. 40—41.

²¹ Б р а й ч е в с ь к и й М. Конспект історії України. — К., 1993. — С. 77; С м о л і й В. А. Феномен українського козацтва в загальноісторичному контексті // Укр. іст. журн. — 1991. — №. — С. 64.

²² Т е р е щ е н к о Ю. І. Україна і європейський світ: Нарис історії вш утворення Сгарокиївської держави до кінця XVI ст. — К., 1996. — С. 490.

²³ БЧ, ВР, №? 1657, арк. 405.

²⁴ Цит.: Л и п и н с ь к и й В. Твори. — Філадельфія, Пеннсильванія, 1980. - Т. 2. — С. 125 (виноска).

²⁵ R a w i t a - G a w g o n s k i F. Op. cit. — S. 18.

²⁶ Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаніка НАН України (далі - ЛНБ), ВР,

ф. 5, спр. Оссолінських № 189/11, арк. 108.

²⁷ Цит.: М и ц и к Ю. Національно-визвольна війна... — С. 32 (виноска №).

²⁸ Яременко В. Тарас Шевченко: "Праць против рожна чи закопаться заживо в землю" // Дніпро. — 1997. — №—6. — С. 83.

²⁹ Сорокин П. Человек. Цивилизация. Общество. — М., 1992. — С. 272—281

³⁰ Чеканцева З. А. О новом подходе к истории народных движений Франции XVI—XVIII вв. // Новая и новейшая история. — 1993. — №. — С. 79.

³¹ Л е п ' я в к о С. Козацькі війни кінця XVI ст. в Україні. — Чернігів, 1996. -С. 214—223.

³² ВУР. — Т. 1. — С. 179.

³³ Дашкевич Я. Перегук віків... — С. 54.

³⁴ Сорокин П. Указ. соч. — С. 269.

³⁵ БЧ, ВР, №42, арк. 611; БН, ВМФ, №713.

Г р у ш е в с ь к и й М. Історія... — К., 1996. — Т. 9. — Ч. 1. — С. 27; С м о л і й В., С т е п а н к о в е. Людина і епоха. 400-річчю Богдана Хмельницького присвячується // Вісник Національної академії наук України. — 1995. — № 9—10. - С. 80—81.

³⁶ ДБХ. — С. 604, 629, 630; Архів головних актів давніх (далі - АГАД) (Варшава), ф. 3, №5, арк. 27; М и ц ы к Ю. А. Анализ источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 годов. — Днепропетровск, 1983. — С. 24—25.

³⁷ М и ц ы к Ю. А. Записки иностранцев... — С. 8.

³⁸ Цит.: К о в а л ь с к и й Н. П., М и ц ы к Ю. А. Анализ отечественных источников по истории Освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. Днепропетровск, 1986. — С. 76.

- ⁷⁰ Свешніков І. К. Битва під Берестечком. — Львів, 1992. — С. 98;
- Казимієрський J. Nowe materialy do ruchu ludowego w Wielkopolsce w 1651 roku // Pizeg lad Historyczny. — War., 1959. — N 2. — S. 331, 333, 337.
- ⁷¹ Мицик Ю. Козацька держава очима поляка // КС. — 1993. — №. — С. 5.
- ⁷² Боровой С. Я. Указ. соч. — С. 118–119.
- ⁷³ АГАД, ф. 3, №5, арк. 27; ДБХ. — С. 131.
- ⁷⁴ Смолій В. А., Степанков В. С. Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет. — К., 1995. — 2-ге вид., доп., перер. — С. 216–217.
- ⁷⁵ Боровой С. Я. Указ. соч. — С. 115–118.
- ⁷⁶ Шевченко Ф. Представники різних народностей в українському козацькому війську під час Визвольної війни // Історія українського середньовіччя: козацька доба. Збірник наукових праць (На пошану історика лауреата Державної премії ім. Т. Шевченка Олени Михайлівни Апанович). — К., 1995. — Ч. 2. — С. 13–17.
- ⁷⁷ Гришко В. До суспільної структури Хмельниччини // В 300-ліття Хмельниччини (1648–1948). Збірник за редакцією Б. Крупницького. — Мюнхен, 1948. — С. 37–40.
- ⁷⁸ Сисин Ф. Назв. пр. — С. 73.
- ⁷⁹ Лепявко С. Назв. пр. — С. 239.
- ⁸⁰ Тамже. — С. 241.
- ⁸¹ Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 33; Nowak Z. Zapomniane wieisze o wojnie polsko-kozackiej // Libri geganenses. — Wr., War., Kt., Jd., 1976. — Т. 5. — С. 238.
- ⁸² Яковенко Н. Між правдою та славою (Не зовсім ювілейні роздуми до ювілею Богдана Хмельницького) // Сучасність. — 1995. — №2. — С. 71–73.
- ⁸³ ВУР. — Т. 2. — С. 28, 29.
- ⁸⁴ БЧ, ВР, № 142, арк. 146.
- ⁸⁵ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських №89/11, арк. 111.
- ⁸⁶ Бібліотека Ягеллонського університету (далі — БЯУ) (Краків), ВР, №90, арк. 8—
- ⁸⁷ БН, ВМФ, № 2054.
- ⁸⁸ Мицик Ю. А. Новые документы Б. Хмельницкого об антифеодальной борьбе народных масс на Украине и социальной политике гетманской администрации в период Освободительной войны украинского народа 1648–1654 гг. // Актуальные проблемы аграрной истории Украины. Сборник научных трудов. — Днепропетровск, 1980. — С. 180–181.
- ⁸⁹ Степанков В. С. Антифеодальная борьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654). — Львів, 1991. — С. 29–30, 32–34.
- ⁹⁰ ЛНБ, ВР, ф. МФ, №, арк. 230; ф. 5, спр. Оссолінських №25/11, арк. 129;
- ⁹¹ Кушевич С. Листи зі Львова // Жовтень. — 1980. — №. — С. 100–101.
- ⁹² Жерела до історії України—Руси — Львів, 1898. — Т. 4. — С. 63.
- ⁹³ Грабовецький В. В. Західноукраїнські землі в період народно-визвольної війни 1648–1654 рр. — К., 1972. — С. 50–130; Каманин И. Участие южно-русского населения в восстании Богдана Хмельницкого // Архив Юго-Западной России (далі -Архив ЮЗР). — К., 1914. — Т. 4. — Ч. 3. — С. К—СІ; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 122–128; Легкий В. И. Крестьянство Украины в начальный период Освободительной войны 1648–1654 гг. — Л., 1959; Михайлина П. В. Назв. пр. — С. 134–188; Степанкове. С. Антифеодальная борьба... — С. 27–53; Томашивський С. Народні рухи в Галицькій Русі 1648 р. // ЗНТШ. — Т. 23–24. — С. 1–138.
- ⁹⁴ Див.: Липинський В. Твори. — Т. 2–3.
- ⁹⁵ Грабовецький В. В. Назв. пр. — С. 115–116, 123; Крип'якевич І. П. Богдан Хмельницький. — С. 123–124; Степанков В. С. Антифеодальная борьба... — С. 43–44, 51.
- ⁹⁶ Акты Южной и Западной России (далі — Акты ЮиЗР). — СПб., 1863. — Т. 4. — С. 31.
- ⁹⁷ АГАД, ф. 3, №5, арк. 143, 198¹.
- ⁹⁸ БЧ, ВР, №? 148, арк. 57–64, 979–988; БН, ВМФ, № 6680; ЛНБ, ВР, ф. МФ, №? 55, арк. 339.
- ⁹⁹ Majewski W. Ostatnia kampania Czarnieckiego w 1664 r. // Studia i materialy do historii wojskowosci. — War., 1972. — Т. 18. — Cz. 2. — S. 197–198.
- ¹⁰⁰ Мицик Ю. А. Проблема самостійності України у політичній концепції Богдана Хмельницького // Богдан Хмельницький та його доба. — С. 41–42.
- ¹⁰¹ ЦНБ, ІР, ф. 1, 4128, арк. 86. "Кушевич С. Назв. пр. — №. — С. 100. "Rawita-Gawronski F. Op. cit. — S. 23. ¹⁰² Літопис Самовидця. — С. 52.
- ¹⁰³ Сисин Ф. Євреї та повстання Богдана Хмельницького // Марра... — С. 481–484.
- ¹⁰⁴ Цит.: Мицик Ю. Національно-визвольна війна... — С. 34.
- ¹⁰⁵ БЧ, ВР, №42, арк. 67, 204; ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських №25/11, арк. 62¹, 65¹;
- ¹⁰⁶ ЦНБ, ІР, ф. 11, 1455, арк. 67 зв.; Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 145.
- ¹⁰⁷ Цит.: Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 143.
- ¹⁰⁸ БЧ, ВР, №42, арк. 680.
- ¹⁰⁹ Цит.: Франко І. Хмельницина 1648–1649 років у сучасних віршах // ЗНТШ. — Т. 23–24. — С. 20.

В. М. Горобець

- ¹⁰⁹ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських №25/11, арк. 88–88¹.
¹⁰ БЧ, ВР, №42, арк. 543, 545; №43, арк. 27; БН, ВМФ, №691.
¹ Цит.: Липинський В. Твори. — Т. 2. — С. 145.
^{1 1 2} Трабовський В. В. Назв. пр. — С. 118–120; Томашівський С. Назв. пр. — С. 25–30; 117–118.
¹³⁴ Michałowski J. Księga pamiętnicza. — Кг., 1864. — С. 183.
⁴ БЧ, ВР, №657, арк. 406.
⁵ Сусунь Ф. Е. Оп. cit. — С. 72.
П⁶ур — 2. — С. 48.
⁷ ЛНБ, ВР, ф. 5, спр. Оссолінських №89/11, арк. 79.
⁸ БЧ, ВР, №43, арк. 515–516; Zimowicz B. Kozaczyzna // Sielanka polska XVII wieku. — Кг., 1922. — С. 154–161.
⁹ Франко І. Назв. пр. — С. 17–22.
¹²⁰ Кушевич С. Назв. пр. — №. — С. 126.
²¹ Zimowicz B. Op. cit. — С. 160.
¹²² Томашівський С. Назв. пр. — С. 123–136.
¹²³ Літопис Самовидця. — С. 53–54.
²⁴ Софонович Ф. Хроніка з літописців стародавніх. — К., 1992. — С. 229. ¹²⁵ Radziwiłł A. S. Op. cit. — С. 158.
^{1 2 *} Oswiecim S. Dyaryusz 1643–1651 // Scriptores rerum Polonicarum. — Кг., 1907. — Т. 19. — С. 300.